

A Szepesség Istvánffyja? Johannes Jantschius történeti munjája (*Bellum Hungaro-Turcicum*)

Régóta ismert az a fellendülés, amelyet a tizenötéves háború eseményei nyomán a latin nyelvű hazai történetírásban bekövetkezett.¹ Ebben a korszakban született Johannes Jantschius iglói lelkésznek, a szépeességi evangélikus lelkészi testvérület seniorának (1590–1599) műve, a „Török-magyar háború” (*Bellum Hungaro-Turcicum*) is, amely a címben foglaltaknak megfelelően a nagy konfliktussorozat 1593 és 1598 közti fejleményeit örökítette meg. A 1599-ben befejezett, százötven oldalas munka ugyan nem került be a hazai historiográfia kánonjába, ám Bartoniek Emma a magyarországi történetírás 16–17. századi történetéről írott alapvető jelentőségű összefoglalásában így méltatta: „Jantschius évkönyvszerű beosztása ellenére is kerek, folyamatos, egységesen megkomponált előadást nyújt, nagy műveltségről, jó ízlésről, helyes politikai érzékről tanúskodó, józan, realisztikus felfogással, történelemszemlélettel, igen szép stílussal. Ítéletektől általában véve tartózkodik, s rövid művét valami higgadt, mondhatni optimista, derűs harmónia hatja át. Határozottan Istvánffyra emlékeztető íróegyénség és temperamentum. [...] Művét legtalálóbban úgy jellemezhetjük, hogy az szép humanista történetírói alkotás.”² Ez a méltatás serkentett minket először arra, hogy a munkával behatóbban foglalkozunk.

Bartoniek ugyanakkor határozottan szembeállította Jantschiust műve folytatójával Stephan Holtzmann (Xylander) szépeessváraljai lelkésszel, aki a nagy háború 1599 és 1606 közötti eseményeit írta meg, felső-magyarországi hangsúllyal. Xylandernek a monográfia szépeességi fejezetében a babonás évkönyvező szerepe jutott, míg Jantschiussal kapcsolatban a történész azt emelte ki, hogy a lelkész-történetíróknál szokatlan módon az eseményeket földi, és nem isteni okokra vezeti vissza. A vélemény értékéből levon, hogy a monumentális összefoglalásán számos kedvezőtlen körülmény között dolgozó Bartoniek Emma az eredeti kéziratokhoz nem fért hozzá. Jantschiusról írott szövege ezért is viseli két szerkesztési fázis nyomait. Úgy tűnik, hogy a másolatok alapján kezdetben csak az 1598. évre vonatkozó részletét ismerte a szövegnek,³ és később fedezte fel a korábbi időszakot tárgyaló nagyobb részt. Mielőtt a mű és kéziratok elemzésébe fognánk, érdemes röviden megismerkednünk magával a szerzővel.

¹ Jelen tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült

² BARTONIEK Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1975, 146.

³ „Jantschius a tizenötéves háború derekán lezajlott eseményekről, az 1598. és 1599 évi nagy keresztény-török harcokról emlékezik meg.” ill. „Igazi történetírássá, és Jantschius *szép, de sajnos rövid munkája* [kiemelés tőlem] méltó folytatásává – egy-két hírt leszámítva – Holtzmann műve csak az 1605. év áprilisáig bekövetkezett események, vagyis a Bocskay-felkelés előadásában lesz. BARTONIEK, i. m., 147.

Johannes Jantschius/ Johann Jantschi valamikor 1540 és 1545 között született az alsó-magyarországi Zólyomlipcsén (Slovenská Ľupča/ Liptsch).⁴ Tanulmányait előbb szülőhelyén, majd a körmöcbányai gimnáziumban végezte. 1560 és 1562 között, Andreas Winckler (1498–1575) rektorsága alatt a boroszlói Elisabethanaeum akadémiai gimnázium diákja volt. Magyarországra visszatérve 1562-től 1566-ig Turócszentmártonban tanult, valószínűleg azért, hogy a kor értelmiségi szokásainak megfelelően a szlovák nyelvet is elsajátítsa. 1566 és 1570 között pedig a bártfai gimnáziumba járt, Thomas Fabri rektor diákjaként. 1570. szeptember 25-én beiratkozott a wittenbergi egyetemre, ám végül nem töltött sok időt egyetemi tanulmányokkal, mert szűk egy évvel később, 1571. augusztus 26-én Wittenbergben egy bártfai lelkési (minden bizonnyal: segédlelkési) állásra ordinálták. A bártfai származású, később Augsburgban letelepedő Georg Henisch (1549–1618) ebből az alkalomból Lipcsében egy alkalmi nyomtatványt is megjelentetett, a diáktársat búcsúztató versekkel.⁵

Jantschiust otthon alaposan kikövezett út várta. Kevéssel hazatért után, 1571 őszén vagy telén feleségül vette az egykori Radaschin/ Radošin Mihály⁶ (1510–1566) bártfai lelkész (1544–1566) és ötvárosi esperes leányát: Radaschin Annát. 1580. március 16-án már zólyomi lelkész volt, ugyanis az alsó-magyarországi bányavárosok körmöcbányai zsinatán ebben a minőségben szerepelt a Formula Concordiae aláírói között.⁷ 1582 és 1601 között a szepességi Iglón (Zipser Neudorf/ Spišská Nová Ves)

⁴ Életrajzi adatai több-kevesebb pontossággal: Johann Samuel KLEIN, *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinden des Königreiches Ungarn*, I, Leipzig und Ofen, 1789, 131–132; HRADSKÝ József: *A XXIV királyi plébános testvérülete (XXIV regalium plebanorum fraternitas) és a reformáció a Szepességen*, Miskolc, 1895, 191–192, 298; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, V, Bp., 1897., 412–413. Jozef KUZMÍK, *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu*, I, Martin, Matica Slovenská, 1976, 326–327; WIX Györgyné, *Régi magyarországi szerzők*, I, A kezdetektől 1700-ig. Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2007, 381. – A tanulmányaira vonatkozó adatok wittenbergi lelkészavatási életrajzából származnak, amely Magyarországon háromszor is kiadásra került. Joannes Ladislaus BARTHOLOMAEIDES, *Memoria Hungarorum, qui in alma condam Universitate Vitebergensi a tribus proxime concludendis seculi studia in ludis patriis coepta confirmarunt*. Pesthini, Joannes Thomas Trattner, 1817, 52–53; SZLÁVIK Mátyás: *A Wittenbergben ordináltak anyakönyve 1560–1572.*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* 41 (1898/54), 831; *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek a tótrónai és blatniczai Prónay nemzetség acai levéltárából és könyvtárából*, kiad. STROMP László, Bp., 1905, 41.

⁵ Georgius HENISCH, προπεμπτικόν reverendo viro, eruditione et pietate ornato, Iohanni Iantschio Lipschensi, ex inclitya Academia Vitebergensi in patriam redeunti, scriptum a Georgio Henischio Barthano Pannonio. Addita sunt epithalamia scripta in honorem nuptiarum eiusdem et pudicissime virginis Annae, reverendi viri Michaelis Radaschini pastoris ecclesiae Bartphensis superstitis patri filiae, Lipsiae, 1571. (RMK III. 5340.) Csepregi Zoltán tévesen azt írja, hogy Radaschin lánya Lipcsébe ment férjhez. CSEPREGI Zoltán, *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálatára alapján*, Bp., Balassi Kiadó, 2013 (Humanizmus és Reformáció, 34), 319 (95. lábjegyzet). – Georg Henisch személyére: SZINNYEI, i. m., IV, 699–701; KUZMÍK, i. m., I, 283–285; WIX, i. m., 338; GUITMAN Barnabás, *A bártfai reformációs első évtizedei és kapcsolattrendszere* (Kéziratot doktori értekezés), Piliscsaba, 2009, 106–107. ill. www.deutsche-biographie.de (Az Allgemeine Deutsche Biographie és a Neue Deutsche Biographie vonatkozó szócikke.)

⁶ KLEIN, i. m., 331–346; KUZMÍK, i. m., II, 604; GUITMAN, i. m. 87–88, 111–12.; CSEPREGI, i. m., 318–319. – A tengermelléki horvát Radaschinusnak a magyar szakirodalomban gyakran feltűnő magyaros Radácsi alakja félrevezető, hiszen a bártfai lelkész nem a Sáros megyei Radácson született, semmi köze a szlovák faluhoz. A „Radácsi” formát ezért, esetleges kora újkori használatát sem tekintetbe véve, feltétlenül kerülendőnek tartjuk.

⁷ BREZNYIK János: *A selmezbányai ágostai hitvallású evangélikus egyház és lyceum története*, I, Selmezbánya, Joerges Ágoston özvegyénél, 1883, 245. – A zólyomi lelkész és az iglói Jantschi azonosságát a régebbi

működött lelkészként.⁸ 1583. november 5-én Odorinban a szokásos módon felvették a huszonnégy szepességi város lelkészi testvérületébe, amelynek 1585 körül Matthaeus Hertellel együtt conseniora is volt. Egyházi karrierje csúcsára érve 1590. november 13. és 1599. augusztus 26. között ő töltötte be a testület seniori (esperesi) tisztségét. Működése alatt többször is megpróbált lemondani funkciójáról, sikertelenül. Az 1580–90-es évek szepességi egyházi belharcaiban Caspar Pilcius és Sebastian Ambrosius Lahm mellett a kriptokálvinisták egyik vezéralakjaként említik.⁹ 1600. november 22-én hunyt el abban a nagy szepességi pestisjárványban, amely egy egész értelmiségi generáció végét jelentette.¹⁰

Ami Jantschius irodalmi működését illeti, az nem haladta meg a kor képzett egyházi elitjénél szokásos mértéket. Néhány erősen közepes alkalmi költemény szerzője. 1591-en ő is szerepelt egy verssel abban a görllitzi antológiában, amelyet a „kriptokálvinista” (melanchthoniánus) irányultságú szepességi lelkészek az ismert boroszlói humanista: Jakob Monau/ Monavius (1546–1603) magyarországi látogatásának tiszteletére állítottak össze.¹¹ 1595-ben a Johann Kraus lublói udvarbíró feleségének halálára kiadott gyásznyomtatványban is megjelent egy költeménye, szintén kriptokálvinista kollégák társaságában.¹² Egy harmadik verse az idősebb Darholcz Kristóf halálára két éves késéssel kiadott kis kötetben látott napvilágot, 1602-ben, posztumusz.¹³ Egyetlen kiadott

irodalomban többen is bizonytalannak vagy kétségesnek tartották (BARTHOLOMAEIDES, i. m., 52; STROMP, i. m., 41.), de tévesen, az életrajzi lexikonok pedig megkerülték a kérdést. A két személyt nemrég meggyőzően kötötte össze: SEBŐK Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története*, Bp., L'Harmattan, 2007, 89. – A kriptokálvinizmus miatt a zsinaton felelősségre vont zólyomi lelkész talán éppen a számára kedvezőbb egyházi légkör miatt távozott a Szepességre.

⁸ MÜNNICH Sándor, *Igló királyi- és bányaváros története*, Igló, Igló Város Tanácsa, 1896, 239.

⁹ A szepességi kriptokálvinizmusról általában: BRUCKNER Győző, *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen*, I (1520–1745), Budapest, Szepesi Szövetség, 1922, 126–149.; Sebők Marcell könyvében már Jantschius szerepére is kitér: SEBŐK, i. m., 172, 314.

¹⁰ „Pestifer annus. Anno 1600. 22. Novembris peste extinctus et ex hac miseriarum valle evocatus est dominus Johannes Jantschius pastor Igloviensis, vir insigniter doctus et pius./ Eodem anno 26. maii ejusdem uxor, Anna Radaschina Bartphensis eum praecessit.” „Matricula Molleriana” (utólagos cím) A XXIV. szepesi város lelkészi testvérületének jegyzőkönyve 1520–1606. A Késmárki Evangélikus Líceum Könyvtárában. (Kežmarská lyceálna knižnica) Mikrofilmen: Lőcsei Állami Levéltár (Štátny archív v Levoči) Mikrofilmgyűjtemény A 3. tekercs, 85 (A továbbiakban: Molleriana); KLEIN, i. m., 132. SEBŐK, i. m., 280–281.

¹¹ Carmina gratulatoria de felici in Scepusium adventu egregii, verae nobilitatis ornamentis clarissimi, bonorumque omnium amore dignissimi viri domini Jacobi Monavii patricii Vratislaviensis etc. scripta ab aliquot amicis et iisdem procurantibus edita, Gorlicii, 1591. (RMK III. 813.) A látogatásról: SEBŐK, i. m. 209.

¹² Memoriae nobilis, pudicissimae et lectissimae matronae Annae Wolkensteiniae, egregii vereque nobilis viri, domini Iohannis Kravsii arcis Lublo et XIII oppidorum provisoris integerrimi etc. conjugis, quae anno 1594. die 5. Julii hora 6. matutina in Christo Immanuele nostro pie et placide obdormivit, carmina ab aliquot amicis consecrata: Cum haud dissimilis argumenti appendice, Gorlicii, 1595 (RMK III. 854.) A humanista műveltségű Kraus szintén a szepességi kriptokálvinista értelmiségi kör oszlopos tagja volt. SEBŐK, i. m. 327.

¹³ Epicedia in praematurum obitum generosi domini Christophori Darholtz de Finta etc. ab aliquot doctis ac piis viris conscripta, cura et industria generosi domini Andreae Mariassi, Bartphae, 1602. (RMNy 882. = RMK II. 317.) – A Régi Magyarországi Nyomtatványokban és Wix Györgynénél e kiadvány miatt szerepel tévesen 1602 utáni halálzási dátum. A Tolnai Balog János sárosi esperes által jegyzett, 1602. júl. 25-én kelt el előszó nem említi Darholcz halálának időpontját. A versszerzők között egyébként az a Sebastian Ambrosius Lahm is szerepel, aki szintén 1600-ban hunyt el.

prózai műve az a hosszú, 1598. június 30-án kelt esperesi körlevél, amelyben Jantschius a confraternitas fennállásának 300. évfordulója alkalmából, és erősen támaszkodva a lőcsei krónikahagyományra, röviden ismertette a testvérület történetét. (A forrást 1669-ben egy kései utódja, Daniel Klesch szepesolaszi-i lelkész és esperes jelentette meg.¹⁴) Az iglói lelkész főművének tehát egyértelműen a most elemzendő krónikát tarthatjuk, amely nem más, mint a testvérületi anyakönyv egyik alkotórésze.

A 13. századi eredetű, a szepesi prépost fennhatósága alatt álló papi testvérület a Szepesség németek lakta részének huszonnégy városias települését fogta össze, nagyfokú, de nem teljes átfedésben, a „24 királyi város” néven emlegetett világi autonómiával. Zsigmond király az utóbbi huszonnégy helységről 1412-ben tizenhárom elzálogosított Lengyelországnak, és ezzel a testvérület tagságának egy jelentős része is (11 gazdag és tekintélyes mezőváros) lengyel fennhatóság alá került. Köztük volt a jelentős bányászati és kereskedelmi központ, Jantschius későbbi szolgálati helye, Igló is. Bár a „huszonnégy királyi város” mint világi szervezet a Szepesség sajátos megosztása nyomán felbomlott, a testvérület meg tudta őrizni egységét, és a reformáció évszázadában evangélikus esperességgé alakult, amely azonban számos téren továbbra is elismerte a területen püspöki jogkört gyakorló szepesi prépost fennhatóságát.¹⁵

A testvérület mai ismereteink szerint a Jagelló-kortól vezetett jegyzőkönyvet. Ez részben számadáskönyv volt, amelyben a szervezet bevételei és kiadásai szerepeltek, másrészt az egyházi gyűlések jegyzőkönyveként szolgált. Mivel az üléseken történt sor a tagok felvételére is, ezért a forrást sokszor anyakönyvként (*matricula*) említik. A jegyzőkönyvbe bemásoltak a testvérület alapszabályait és legfontosabb kiváltságlevelét is, mindig az aktuális senior vezette, sajátkezűleg. A 16–17. századi eseményeit és adatait három anyakönyv örökíti meg.¹⁶ (Mivel Bartoniek Emmát a Széchényi könyvtárban található, az eredeti kötetek átlépő 18. századi másolati példányok összehavarták, ő csak két darabról írt,¹⁷ és ez a hibás információ szakirodalomban is elterjedt.)

Matricula Molleriana/ Vetus 1519–1605.
<i>A Késmárki Liceum Könyvtára [Kežmarská lyceálna knižnica] (977 oldal)</i>

¹⁴ Daniel KLESCH: *Catalogus presbiterorum Scepusiensium [...]*, Bartphae, 1669. (RMNy 3506. = RMK II. 1163.) Benne (6–8.): Joannes Jantschius: *Currentes literae ad XXIV. regales emissae a [...]* Johanne Janschio seniore et. pastore Igloviensi Scepusii anno 1598. A körlevélről: HRADSKY, i. m., 32–36.

¹⁵ HRADSKY, i. m. 30–70, SEBŐK, i. m., 82. A testvérület (esperesség) szervezetének, tisztviselőinek áttekinthető ismertetése: BRUCKNER, i. m., 149–157. – Fontos hangsúlyozni, hogy nem tartozott a Szepesség összes németek lakta települése ehhez a fraternitáshoz. Késmárk például az alsópoprádvölgyi testvérület részét képezte.

¹⁶ Az anyakönyvek megbízható ismertetése: HRADSKY, i. m., 91–96.

¹⁷ BARTONIEK, i. m., 145.

Lorenz Hylbrand esperes (1519–1522) kezdte el, de Georg Moller senior (1528–1544), nagylomnici, szepesbélai majd lőcsei pap nevét viseli, aki 1528-tól 1546-ig vezette ¹⁸
Matricula Xylanderiana/Jantschiana 1598–1606.
<i>A Lőcsei Evangélikus Egyházközség Levéltára [Archív evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči] (75 folio)</i>
Johann Jantschi esperes (1590–1599) kezdte el vezetni, rajta kívül csak az 1611 és 1615 között működő senior, Stephan Holtzmann (Xylander) írt bele.
Matricula Goltziana/Nova 1605–1673.
<i>A Szepesi Püspökség Levéltára, Szepeskáptalan [Archív Spišského Biskupstva, Spišská Kapitula] (671 oldal)</i>
Joachim Goltz esperes (1602–1607), iglói lelkész kezdte el vezetni, az ő nevét viseli

A három kötetet tehát három különböző intézményben őrzik, ami hányatott sorsuk következménye. Christoph Klesch, az evangélikus testvérület jegyzője a szervezet legfontosabb iratait és anyakönyveit 1674-ben az üldöztetés elől a Német-római Birodalomba menekítette, végül 1702-ben a weimari hercegi könyvtárban helyezte őket letétbe. 1775-ben kerültek csak vissza Magyarországra, és a hazatért iratanyag feletti vita lezárásaként került végül a sorozat nagy 17. századi kötete, a Matricula Goltziana a testvérület több más iratával együtt Szepeskáptalanba.¹⁹ Az anyakönyvekről (különösen a 18. század végétől) számos másolat és kivonat készült, amelyek az eredeti kötethatárokat nem mindig vették figyelembe.

Már Georg Moller esperesnek (1528–1544), a reformáció makacs ellenfelének (végül hívének) idejében megjelentek történeti jellegű részletek,²⁰ rövid narratív források is a jegyzőkönyvben, ám ezek általában alárendelt szerepet játszanak a praktikus funkciójú bejegyzések mellett. Az egyetlen kivételt éppen Johannes Jantschius és Stephan Xylander esperesek hozzájárulása jelenti, akik az anyakönyv ürügyén valójában történeti művet írtak. Jantschius a maga krónikáját a Mollerianában kezdte el megörökíteni (p. 698–826.), az 1593 és 1597 közötti események itt kaptak helyet, majd mikor a Molleriana csaknem teljesen betelt, 1598-ban megnyitotta a jegyzőkönyvi sorozat Matricula Jantschiana/Xylanderiana néven említett középső kötetét.²¹ Úgy tűnik, hogy eredetileg az előző

¹⁸ A matrikula, részben a szepességi egyházi viharok miatt, 1544 után is Mollernél maradt. Erről bővebben: CSEPREGI, i. m., 204–208.

¹⁹ HRADSKY, i. m., 96.

²⁰ Georg Moller az esperesi tisztról való lemondásával közel egy időben, 1544 tavaszán átállt a protestáns oldalra. CSEPREGI, i. m., 204–207.

²¹ *Codex chronologicus fraternitatis XXIV regalium* (a belső kötéstáblán)/ *Matricula XXIII regalium pastorum pastorum, anno domini MDXCVIII.* (a kötésen arany betűkkel)/ „Matricula Jantschiana/Xylanderiana” (szakirodalmi elnevezés). Autográf kézirat. Lőcsei Egyházközség Levéltára. (Archív evanjelického a. v. cirkevného zboru v Levoči) Senioratsarchiv B /I-1. (A továbbiakban: Jantschiana) – Jantschiusnak a kötet elején található bejegyzése: „Iohannes Iantschius, qui officium senioris in fraternitate XXIV regalium, quod per annos 8 sustinuerat resignaturus, volumen hoc, postquam omnes bellicam scribendo historiam chartas explevisset mundas, quae supererant in veteri matricula per Laurentium Hillbrandt, tum in Iglo ecclesiae pastorem et huius fraternitatis seniore septimum abhinc antecessorem ordinata, conficiendum curavit, fido et sincero pectore

anyakönyv rendes folytatásnak szánta. A Jantschianában azonban végül egyetlen egyházi ülés vagy elszámolás sem kapott helyet, hanem kizárólag az iglói lelkész krónikájának 1598. évre vonatkozó rövidke része (f. 1–7.), illetve Stephan Xylander szepesváraljai lelkész által írott folytatása (f. 8–75.), ahogy ezt a kézirat Xylander kezétől származó belső címe („Codex chronologicus”) is jelzi. A Molleriana helyett végül a testvérület egy 17. század eleji esperese, Joachim Goltz iglói lelkész kezdett 1605-ben új, lényegében azonos szerkezetű anyakönyvet, amelyet egészen az 1670-es évek erőszakos szepességi ellenreformációjáig vezettek.

Jantschius Bartoniek Emma által szép humanista alkotásként méltatott 153 oldalas munkája a tizenötéves háború magyarországi és erdélyi eseményeit mutatja be. A horvát hadszíntér látványosan kimarad belőle, viszont mint lengyel fennhatóság alatt működő lelkészt határozottan érdeklik a lengyelországi történések: a III. Zsigmond király által 1595-ben összehívott krakkói szejm, amely a törökellenes összefogás ellen szavazott, és az 1595 augusztusában Thornban összegyűlő evangélikus zsinat, amelynek ráadásul a nagy háborúhoz sem volt köze. Bár alcíme szerint az 1599. évig megy el, valójában 1599-es évszám alatt 1598-as eseményeket ismertet, például Várad török ostromát.²² Helyi, regionális híreket egyáltalán nem találunk benne, tehát jellegében határozottan elüt a kora újkori szepességi történetírás szokásos darabjaitól.

Az írás fázisai teljesen világosak, 1594 tavaszán, egy lemondási kísérlete kapcsán, próbálta először lezárni a feljegyzéseket, még fel is szólította utódját a krónika folytatására, ám újraválasztották.²³ A második, hosszabb szakaszt 1598. július 2-án zárta le, szintén az utódhoz intézett nyomtatékos kéréssel,²⁴ majd miután a testvérület ismét bizalmat szavazott neki, a harmadik adagot, az 1598. év anyagát már az újabb kötetbe vezette be, valószínűleg esperesi működése utolsó évében, 1599-ben befejezve a munkát. Főleg ez szakaszosság okolható a szövegben található tartalmi ismétlésekért: Esztergom és Hatvan 1594. évi sikertelen keresztény ostromai például kétszer is szerepelnek a krónikában, egyszer az első fázisban, rövidebben, majd a második fázisban hosszabban.²⁵ A

et succesibus suis in senioris officio, et omnibus, qui inclutae huius Fraternitatis membra vel iam sunt, vel deinceps erunt, commendatum esse cupit. [...] 1598. júl. 6. *Jantschiana*, f. 1v.

²² *Jantschiana*, i. m., f. 5v–7v.

²³ Haec paucis paulo ante officii mei, quo ultra triennium perfunctus sum, resignationem ex fidedignorum relatione et literis consignare volui, quo meus quoque successor, cui cum benedictione divinae vitae longuaeuitatem ex animo precor, his visis et lectis, ea, quae in posterum agentur, quemve inchoatum iam bellum deinceps habiturum sit progressum et egressum, diligenter notare et posteritati fideliter tradere possit.” *Molleriana*, i. m., 699. illetve 1594. jún. 21-i újraválasztásáról: Uo., 700–701. Az illyésfalvi (1594) és szepesszombati (1595) éves egyházi gyűlések leírása (p. 700–706.) ugyan megszakítja a krónikaszöveget, ám Jantschius világosan elválasztja ezt történeti művétől, amelyet a 707. oldalon „Continuatio historiae bellicae” alcímmel kezd újra.

²⁴ „Res gestas lanus conscripsit lantschius istas,/ Has, bone Successor, consule, quaeso, boni./ Evenient quae post studio contexe fideli,/ Sed tibi ad hoc Pylios det Deus ipse dies. – Absolutae Novocomii 2. Iulii anno nati in carne filii Dei MDXCVIII.” *Molleriana*, i. m., 826. illetve az új kötet elején szereplő, fentebb idézett azonos keletű szöveghelyet: *Jantschiana*, i. m., f. 1v.

²⁵ *Molleriana*, i. m., 695–697, 710–713, 717–723.

szépírási szöveget Jantschius a margóra írt alcímekkel és megjegyzésekkel tagolta, majd ezeket a teljes Molleriana széljegyzetelése közben Stephan Xylander is kiegészítette néhányal. Jellemző, hogy az iglói lelkész a dátumokat sok esetben a régi naptár szerint is megadta, amit a kriptokálvinistáknak a Gergely-naptárral szembeni általános idegenkedése tesz érthetővé.²⁶

A krónika a maga teljességében kiadatlan, egy rendkívül rövid kivonatot viszont közölt belőle Karl Wagner az „*Analecta Scepusii sacri et profani*” szepességi elbeszélő forrásokat tartalmazó második kötetében (1774).²⁷ Ha azonban ezt a kivonatot szemügyre vesszük, kiderül, hogy Wagner (vagy az a személy, akitől a kivonatot kapta) csak a Mollerianából merített, a *Bellum Hungaro-Turcicum 1598.* esztendőre vonatkozó szakaszát nem ismerte.

Mint minden más történetírói alkotás esetében, úgy itt is először a források kérdését kellett tisztáznunk. Mivel Jantschius a háborúról szóló művét, a konfliktus színtereitől távol, a szepességi Iglón írta, kezdettől világos volt, hogy kevés információhoz juthatott személyesen vagy első kézből, és leginkább nyomtatványokra építhetett. A nyomozást tehát a nyomtatott előzmények felkutatásával kezdtük. A 17. századi magyarországi történetírók által használt standard művek közül három eleve nem jöhetett szóba, mert ezek néhány évvel a krónika befejezése után jelentek meg.²⁸

Hieronymus Ortelius: *Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempöhrungen und Belagerungen in Ungarn auch in Sibenbürgen von 1395.* Nürnberg 1602.

Nikolaus Reusner: *Rerum memorabilium in Pannonia sub Turcarum imperatoribus a capta Constantinopoli usque ad annum MDC bello militiaque gestarum narrationes.* Frankfurt 1603.

Caspar Ens: *Rerum Hungaricarum historia IX libris comprehensa.* Köln 1604.

Maga a szerző a szövegben két forrást említ név szerint. A Kosáry-bibliográfia és az Apponyi-gyűjtemény katalógusának átnézése, illetve intenzív internetes keresés után ezt további tizenegy tétellel tudtuk bővíteni.²⁹ Végeredményben a szöveg mintegy kétharmadának forrásait egyértelműen

²⁶ SEBŐK, i. m., 135–148.

²⁷ *Analecta Scepusii sacri et profani*, kiad. Carolus WAGNER, II. pars, complectens scriptores rerum Scepusiacarum, quibus accedunt inscriptiones templorum Scepusiensium. Viennae, Joannes Thomas de Trattner, 1774, 270–276. A Matricula Mollerianából készített kivonat (*Synopsis rerum Scepusiensium seculi XVI, quas seniores fraternitatis XXIV regalium parochorum literis consignerunt*, 189–277. oldal) része. Wagnernek erről a forráskiadványáról: Milota MALOVECKÁ, *Karol Wagner 1732–1790: Historik Spiša a Šariša*, Prešov, Vydavateľstvo Michala Vaška, 2009, 129–150.

²⁸ Istvánffy Miklósról például valószínűleg használta Nikolaus Reusner 1603-ban megjelent gyűjteményét. NAGY Gábor, *Vicissitudines: Előkészület Istvánffy Miklós Historiaeja kritikai kiadásához* (kéziratossági disszertáció), Miskolc, 2005, 15.

²⁹ KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951. Alexander APPONYI, *Hungarica: Ungarn betreffende im Auslande gedruckte Bücher und Flugschriften*, neubearbeitet/ herausgegeben von József Vekerdi, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 2004. Nagy segítségünkre volt Tóth Sándor Lászlónak a tizenöt éves háború eseménytörténetéről írott monográfiája, és

azonosítani lehetett, csak néhány homályos szakasz maradt, mint például a mű első szerkesztési fázisa, benne az 1593. évi füleki ostrom leírásával, és a Xylanderianában lévő szöveg egy része. A Jantschius által használt művek a megjelenés időrendjében a következők:

1. **George Buchanan** (1506-1582): Paraphrasis Psalmorum Davidis poetica. Straßburg 1566. (az első kiadás, nagyok sok kiadása) – két zsoltárparafrázisát idézi, a szerző megnevezése nélkül
2. **Philipp Lonitzer** (+1599): Chronicon Turcicorum. Frankfurt am Main 1578. és 1584. – egy, a török katonaság nagy fegyelméről szóló anekdotát merít belőle
3. **Leonhard Krenzheim** (1532-1598): Coniecturae piae de impendentibus in Ecclesia et imperiis horum temporum mutationibus et calamitatibus. Görlitz 1578. 1580. és 1583. – Az első, 1594-ben lezáruló szerkesztési szakasz legvégén szerepel, annak egyetlen ismert forrásaként. (A szerző kriptokálvinista liegnitzi szuperattendens.) Jantschius egy jóslatot idéz a könyvből, a szerző nevét is említve, a török (Magóg) hatalmának végső bukásáról.
4. **Johannes Löwenklau (1541-1594)**: Historiae musulmanae Turcorum, de monumentis ipsorum exscriptae libri XVIII. Frankfurt am Main 1591. – A rejtélyes Mátyás-kori humanista, a ferrarai Antonius Torquatus prognosticonjának egy változatát illetve Laurentius Miniatensis 15. századi konstantinápolyi szerzetes egy jóslatát meríti belőle.
5. **David Chytraeus** (1530-1600): Chronicon anni MDXCIII, MDXCIII et initii MDXCV. Lipcse 1595. – Az 1594-1595. év eseményeinek, tehát a második szerkesztési szakasznak egyik legfontosabb forrása.
6. **David Chytraeus** (1530-1600): Memorabiles aliquot eventus anni proxime elapsi MDXCV. [hely nélkül] 1596. – Az 1595. évi thorni zsinat esetében, amely a „Chronicon anni”-ban már nem szerepel, Jantschius biztosan ezt használta.
7. **Michael von Isselt** (1530/1540-1597): Mercurius Gallobelgicus. Tomus II. (1593. júl. – 1594. aug.) Köln 1595. – Az 1594. évi adatok esetében kimutatható használata
8. **Michael von Isselt** (1530/1540-1597): Mercurius Gallobelgicus. Tomus III. (1594. aug. – 1595. dec. A függelékben 1596. júniusig) Köln 1596. – Az 1594. és 1595. évi események leírásának legfontosabb forrása. Az egyetlen olyan elbeszélő forrás, amire maga Jantschius is hivatkozik.
9. **Nikolaus Reusner** (1545-1602): Selectissimarum Orationum et Consultationum de Bello Turcico Variorum et Diversorum Auctorum Volumina Quatuor. Lipcse 1596. – Innen veszi át Jantschius az 1595. évi krakkói szejmen elhangzott beszédeket, és a III. Zsigmond lengyel királyhoz címzett verseket, köztük Szokoli Miklósnak a szakirodalomban ismert, Wagner kivonatában is szereplő versét.
10. **Nikolaus Gabelmann** (+1596): Mansfeldiana militia Hungara. Frankfurt 1597. (App. H. 613.) – Jantschius a Mansfeld 1595-es halálára vonatkozó részeket veszi át innen, illetve a visegrádi ostromleírás egy részét
11. **Theodorus de Bry** (1528-1598): Pannoniae historia chronologica. Frankfurt 1598. (App. H. 1925.) – Jantschius innen emel át egy török jóslatot az Oszmán Birodalom bukásáról (bilingvis szöveg), illetve

annak irodalomjegyzéke is: Tóth Sándor László, *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2000.

Alfonso Carillo és egy erdélyi főúr leveleit Báthory Zsigmond 1595 őszi vezetett havasalföldi hadjáratáról

12. Kaspar Frank: Ode encomiastica de auspicatissima nocte, qua laurinum, arx munitissima recuperata est. Vizsoly 1598. (RMNy 844.) – Innen származik a Győr 1598. évi visszafoglalása kapcsán idézett vers. Mivel Frank az iglói lelkész személyes ismerőse volt, megkaphatta kéziratból is. Egy Melchior von Redern tiszteletére írott versét is idézi, amelyet azonban Buchholzer a sziléziai Hieronymus Treutlernek (1565-1607) tulajdonít.

13. Abraham Buchholzer (1529-1584): Index chronologicus. Görlitz 1599. – Az utolsó szerkesztési szakasz (1598. év) eseményeit illetően az egyetlen ismert forrásunk. Győr visszafoglalása, Buda keresztény illetve Várad török ostroma kapcsán Jantschius őt használja.

A listából kiderül, hogy Jantschius a korszak legnépszerűbb latin nyelvű történeti műveire támaszkodott, különös súllyal két folytatásokban megjelenő kortörténeti munkára, a németalföldi származású kölni katolikus pap, Michael von Isselt, írói álnevéen Jansonius (†1597) Mercurius Gallobelgicusára, valamint a rostocki evangélikus teológus és történetíró, David Chytraeus (1530–1600) egyik krónikájára.³⁰ Olyan kommersz művekre épített tehát, amelyek anyagukat német nyelvű hírlapságokból merítették,³¹ és a 17. századi Theatrum Europaeum funkcionális előzményének tekinthetőek.³² Mivel az iglói lelkész nagy érdeklődést mutatott a törökök és az Oszmán Birodalommal kapcsolatos jóslatok iránt, így több esetben merített a Turcica-irodalom gazdag terméséből is. (Lonitzer, Löwenklau). Előszeretettel idézett teljes szöveggel verseket, leveleket és beszédeket, amelyeket szintén nyomtatványokból emelt át.

A szó szerinti átvételek azonban nem korlátozódnak a betétekre. Jantschius legtöbbször a narratív részeket is szó szerint lemásolta, egész bekezdéseket, egész oldalakat. Nagyon ritkán fordult csak elő, hogy több forrásból gyúrta össze egy esemény leírását. Általában tisztán el lehet különíteni a hosszabb-rövidebb szakaszokat, amelyeket az iglói lelkész szorgos ollója helyezett egymás mellé. Ez az igénytelen szerkesztési technika is hozzájárult ahhoz, hogy egy momentum néha több ízben feltűnik, illetve ez okozza a szigorú időrend hiányát is. Jantschius főműve tehát jórészt szolgai másolás terméke, ami forrásazonosításunk gyors sikerére is magyarázatot ad.

Mennyi hozzáadott értéket lehet felfedezni a műben? Találunk benne például néhány személyes reflexiót. A mű kezdetén például valószínűleg Jantschius hangját halljuk, amikor a szöveg Fülek

³⁰ David Chytraeus magyarországi kapcsolatairól: SZABÓ András, *David Chytraeus és Magyarország = Megújulás és megmaradás: Fabiny Tibor-émlékkönyv*, szerk. KORÁNYI András, Bp., Luther Kiadó, 2009, 107–112. – A rostocki professzor történeti működéséről könyv is született: Detloff KLATT, *David Chytraeus als Geschichtslehrer und Geschichtsschreiber*, Rostock, 1908.

³¹ Chytraeus forráshasználatára példát ad: KLATT, i. m., 110–119.

³² A Theatrum Europaeum jellegéről: KOVÁCS Zsolt, *Krónika vagy történetírói mű? a Theatrum Europaeum bemutatása 1633–1738*, Fons, 15 (2008/2), 201–232.

bevételét isteni jótéteményként értelmezi.³³ Krenzheim nyomán az iglói lelkész is értekezik az Oszmán Birodalom bukásáról.³⁴ Az 1595. év elejénél nem forrásai, hanem ő maga szólítja meg Krisztust és Mihály arkangyalt.³⁵ Invokációi általában pozitív kicsengésűek, a kereszténység végső győzelmét előlegezik meg. Ironikus, hogy ezek mind annak a providencialista történelemszemléletnek keretébe illeszkednek, amelynek hiányát Bartoniek Emma oly nagy örömmel és elismeréssel regisztrálta.

Öröm az ürömben, hogy a krónikában idézett dokumentumok között szerepel egy érdekes forrás. Jantschi ezt minden bizonnyal egy kéziratból ismerte, és szövegét éppen a *Bellum Hungaro-Turcicum* tartotta fenn. Az a híres beszámoló levél ez, amelyet Thököly Sebestyén 1596. november 1-én, Késmárkra hazaérkezve írt a balvégzetű mezőkeresztesi csatáról Sebastian Lubomirski szepesi sztarosztának.³⁶ A szöveget Karl Wagner már az *Analecta Scepusii* első kötetében (1774) kiadta, de a kútfő feltüntetése nélkül.³⁷ Wagner kiadványából került át Katona István nagy történelmi összefoglalásába (1794) is,³⁸ ahonnan általában idézni szokás. A krónika talán egyetlen gyöngyszeme tehát egy régóta hasznosított forrás.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a mű nem más, mint a tizenötéves háború egykorú latin nyelvű krónikáinak egyszerű kompilációja.³⁹ Mint történetírói alkotást alig-alig lehet értékelni, a szerző hozzájárulása igen szerénynek nevezhető. Bartoniek Emma értékelése hibás volt, az általa méltatott szép latinság pedig a Jantschius által használt krónikák latinsága. Ha összevetjük az iglói lelkész „művét” a kortárs Szamosközy István, Baranyai Decsi János és Istvánffy Miklós munkáival, amelyek –

³³ A krónika legelején: „Exitum anni 1593 posteritas diligenter notare et tum coelitus demissum beneficium grata et memori mente praedicare et celebrare debet, quo divina clementia hac gratiarum actione ingenua ad maiora patriae huic afflictatae bona et dona exhibenda permoveri possit.” *Molleriana*, i. m., 686.

³⁴ „Collatio ista non in alium finem instituitur, nisi ut Deo gloriam demus et excelsi lehovae, qui arcum hosti de manu sinistra excutit, et sagittam de manu dextra deiicit, et nomen suum sanctum coram gentibus notum efficit, potentiam et summum illum beneficium hoc anno nobis praestitum magnificiamus, piisque nostris votis suppetias feramus omnes et singuli, ut semel occiso et conculcato Dracone insatiabili, victum beluae huius inexplebilis, quae totum mundum vorare cupit, distentum, pice et sulphure expleat christianus miles. Quo tandem pacato christiano orbe, et sublatis Mahometicae sectae blasphemiis fides Christi sincera, quae tot obruta impietatibus et sceleribus fuit languida et aegrotata, propagari et dilatari possit.” *Molleriana*, i. m., 699.

³⁵ „Annus novus 1595, quia novos imperatores et duces, nova foedera, nova bella et varii generis nova partim grata, partim ingrata nobis proponit, oremus filium Dei Michaellem, supremum belli imperatorem, ducem fortissimum et sapientissimum, ut praesenti in Hungaria bello praesit et prosit, iacentem Christianorum statum ipse pro bonitate sua erigat, confoederatos semel subinde magis ac magis coadunet, et ad res in bello belle gerendas det felices successus et optatos progressus.” *Molleriana*, i. m. 726.

³⁶ *Molleriana*, i. m., 819–822.

³⁷ Carolus WAGNER, *Analecta Scepusii sacri et profani, pars I complectens bullas pontificum, caesarum, regumque diplomata, illustrium virorum epistolas, aliaque monumenta literaria ad notitiam Scepusii facientia*, Viennae, Joannes Thomas de Trattner, 1774, 31–34.

³⁸ Stephanus KATONA, *Historica critica regum Hungariae stirpis Austriacae*, Tomus VIII, Budae, 1794 (Ord. XXVII), 353–59.

³⁹ E tényt részben valószínűleg már Kulcsár Péter is felismerte. A magyar vonatkozású elbeszélő forrásokról készített katalógusában minden bizonnyal ezért írta Jantschius neve után lakonikusan azt, hogy „ab Isselt”. KULCSÁR Péter, *A magyar történelmi irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Bp., Balassi Kiadó, Országos Széchényi Könyvtár, 2003, 259.

ha kisebb mértékben is – de szintén támaszkodtak egykorú nyomtatványokra, azonnal szemünkbe ötlük a szintetizáló igény teljes hiánya. Úgy tűnik, hogy Jantschius komolyabban német nyelvű Neue Zeitungokra sem támaszkodott, csak hosszabb narrációkat tartalmazó latin nyelvű forrásokra, mert így volt számára egyszerűbb. Különösen feltűnő a kontraszt, ha Istvánffy szerkesztési és stilisztikai igényét tekintjük.

A Szepesség Istvánffyja tehát sohasem létezett, csak egy mérsékelt történelmi ambíciókkal bíró iglói lelkész. Ami miatt a munka mégis érdekes lehet az az, hogy a szerző a legfrissebb frankfurti, lipcsei és görlitzi nyomtatványokat használta, tehát teljesen naprakészen tájékozódott a német nyelvterület történelmi tárgyú könyvtermésében. Bár már 1405-ben említik a szepességi lelkész testvérület közös könyvtárát,⁴⁰ a használt kötetek nagy része valószínűleg inkább Jantschius magántulajdona lehetett. Kompilációja a maga módján értékes olvasástörténelmi forrás.

Jantschius legnagyobb érdeme nem a krónika, hanem az általa teremtett hagyomány, amelynek ápolását a szövegben többször is utódai kötelességeként nevezte meg. Ez indította arra Stephan Xylander esperest, szepesváraljai lelkészt, hogy a maga helyenként naplószerű művét bemásolja a középső kötetbe. Bár munkáját (*Historica continuatio belli Hungaro-Turcici et synopsis rerum gestarum per Superiorem Hungariam finitimisque locis*), ahogy címe is mutatja, hivatalosan a Jantschius-féle krónika folytatásának szánta, attól teljesen eltérő jellegű, és – Bartoniek Emma egykori értékelésével ellentétben – jóval értékesebb alkotás, mint a kompilátor elődé.⁴¹

⁴⁰ Hradsky, i. m., 105–118.

⁴¹ Xylander művének sajtó alá rendezésén az irodalomtörténész Szőke Kornéliával közösen jelenleg is dolgozunk.